

مهدی حسینی^۱

نسخه مصور مونس الاحرار

نسخه مصور مونس الاحرار نخستین بار در سال ۱۹۱۲ در نمایشگاه موزه هنرهای تزئینی پاریس، که به هنر اسلامی اختصاص داشت، توجه خبرنگاران و مجموعه‌داران را به خود جلب کرد. این منظومه را محمد بدرالدین جاجرمی در رمضان (۷۴۱ق/ مارس ۱۳۴۱م) سروده است. در آغاز کتاب آمده است:

در هفتصد و چهل بود و یک اندر رمضان
مهر اندر حوت و ماه اندر سرطان
بر دست محمد بن بدر شاعر
مجموعه تمام شد به فضل یزدان

جاجرمی اصلش از ولایت جاجرم بود، ولی در اصفهان رشد یافت. او در صنایع شعری مهارت بسیار داشت و این رباعی از اوست:

دنیا چو محیط است و کف خواجه فقط
پیوسته به گرد نقطه می‌گردد خط
پرورده او که و مه و دون و وسط
دولت ندهد خدای کس را به غلط

مونس الاحرار را برخی از مورخان با این خصوصیات شناخته و معرفی کرده‌اند:

- ◆ دانشنامه هیئت و نجوم (اکرمین^(۱))^۲
 - ◆ فرهنگ مصور (اتینگهاوزن^(۳))^۳
 - ◆ دیوان اشعار (دیمند^(۳))^۴
 - ◆ دایرةالمعارفی علمی مشابه لاروس (گری^(۴))^۵
 - ◆ دایرةالمعارف شعر (گروه^(۵))^۶
- (1) Phyllis Ackerman (1893-1977)
(2) Richard Ettinghausen (1906-1979)
(3) Maurice Dimand
(4) Basil Gray
(5) Ernst J. Grube

اما سخن ما نه درباره محتوای کتاب، بلکه درباره نگاره‌های نسخه مصور آن است. این نگاره‌ها احتمالاً به مکتب شیراز در دوره اول تعلق دارد. بازیل گری معتقد است که بسیاری از نگارگران دوره اول مکتب تبریز در دیگر مراکز فرهنگی، به‌ویژه شیراز، به فعالیت ادامه دادند.^۷ او ارتباط این نگاره‌ها را با مراکز فرهنگی دیگری مانند اصفهان را نیز بعید نمی‌داند. ارنست گروه در سال ۱۹۶۲ این را که نگاره‌ها هم‌زمان با شاهنامه سال ۷۴۱ق در تبریز کار شده باشد محتمل می‌داند.^۸ ولی با توجه به دو مجلس بزم و رزم آغاز مونس الاحرار و شباهت آن به مجالس جامع التواریخ (۷۱۳ق/ ۱۳۱۳م) و شاهنامه بزرگ (۷۳۱-۷۳۶ق/ ۱۳۳۰-۱۳۳۵م)، احتمال اینکه مجالس مونس الاحرار را نگارگران این مکتب یا دست‌پروردگان آنان کشیده باشند قوت می‌یابد.

مونس الاحرار منظومه‌ای است که محمد بن بدرالدین جاجرمی، معروف به بدر جاجرمی، به سال ۷۴۱ق در اصفهان سروده است. او در اشعار خود علاوه بر نکات پندآموز، یرسش و پاسخ و شکایات، از احکام نجوم هم سخن می‌گوید. این دیوان در همان سالها به دست نگارگران مکتب شیراز مصور شد؛ با این حال تأثیر شیوه نگارگری مکتب تبریز اول را بر نگاره‌های مونس الاحرار می‌توان دریافت. به احتمال، نگارگران مکتب تبریز و دست‌پروردگان آنان پس از فروپاشی حکومت ایلخانان به تصویرگری این کتاب پرداختند. از مجموع سی فصل این منظومه، تنها فصل ۲۹ آن مصور است. در این فصل، پنج برگ پشت‌ورو و یک برگ یک‌رو و دو مجلس آغاز دیوان، سیزده نگاره کتاب را در بر می‌گیرد. این نگاره‌ها در مجموعه‌ها و موزه‌های ایالات متحد و کویت نگهداری می‌شود.

متأسفانه این دیوان نیز سرنوشتی نظیر دیگر دیوانهای معتبر مصور ایران دارد. نسخه مونس الاحرار، که نسخه‌ای کهن و نفیس است، چندپاره شده و اکنون در مجموعه‌ها و موزه‌های معتبر ایالات متحد و جاهای دیگر پراکنده است. در حقیقت، موزه‌ها آن را به نسبت بین خود تقسیم کرده‌اند:

♦ مجموعه آرتور سکلر، کیمبریج، ماساچوست (دو نگاره)

♦ موزه هنر کیولند، اوهایو (دو نگاره)

♦ مجموعه رابرت کارت، بخش کتابهای نفیس کتابخانه دانشگاه پرینستون (دو نگاره)

♦ موزه متروپولیتن، نیویورک (چهار نگاره)

♦ مجموعه فریر، واشینگتن دی. سی. (یک نگاره)

♦ دار الآثار اسلامی، کویت (دو نگاره)

یکی از دو مجلس محفوظ در دار الآثار اسلامی کویت، که مربوط به دیباچه است، شاهزادگان درباری را در جشنی باشکوه و فاخر نشان می‌دهد. فضا اندرونی است و کلیه افراد، از شاهزادگان گرفته تا خدمه، زن‌اند. چهره‌ها مغولی است و لباسها و چین و چروک و نقوش، ویژگیهای نگاره‌های دوره ایلخانان را دارد. تنوع رنگها در این نگاره بیشتر از نگاره‌های مکتب تبریز در دوره اول است و شامل نارنجی، آبی، سرمه‌ای، اخراپی، زیتونی، لاجوردی، و نخودی است. نگاره مذهب است و هیچ عبارت یا واژه‌ای در آن نیست که از طریق آن بتوان به ماهیت مجلس یا شخصیت افراد پی برد.

مجلس دوم محفوظ در دار الآثار اسلامی کویت شکارگاهی است که متأسفانه قسمت فوقانی آن از میان رفته و فقط بخش تحتانی آن به جا مانده است. فضا آمرانه و برونی است و درباریان را در حال شکار شیر و خرگوش نشان می‌دهد. رنگها مانند نگاره نخست متنوع است؛ ولی برعکس نگاره نخست که وقار و شوکت دارد، این نگاره دارای تحرک و پویایی است و تفاوت میان فضای آرام و درونی و زنانه را با جو تهاجمی و خشن مردانه آشکار می‌سازد.

به‌رغم پراکندگی، خوش بختانه کلیه صفحات کتاب، جمعاً ۲۵۷ صفحه، به جا مانده است. این منظومه سی فصل دارد، که فقط فصل ۲۹ آن مصور است. قطع هر صفحه ۱۶۹×۲۲۵مم و اندازه نگاره‌ها ۱۲۵×۱۸۹مم

است.

همان‌طور که آمد، یازده صفحه از نسخه مصور است، که به انضمام دو مجلس بزم و رزم، در مجموع شامل سیزده برگ مصور می‌شود. یازده برگ مصور در جهت افقی به سه بخش تقسیم شده، که در مجموع شامل ۳۳ مجلس می‌شود. این ۳۳ بخش به همراه دو مجلس بزم و رزم دیباچه، مجموعاً ۳۵ نگاره مونس الاحرار را شامل می‌شود.

متن را بیشتر با مرکب مشکین نوشته‌اند؛ ولی برای عنوانها، رنگهای زیتونی، عنابی، و آبی-خاکستری نیز به کار رفته است.

دیگر نکات قابل تأمل

♦ مونس الاحرار به لحاظ اندازه و تعداد نگاره‌ها قابل قیاس با دیگر دواوین دوره ایلخانان، نظیر جامع التواریخ و شاهنامه بزرگ ایلخانی، نیست.

♦ احتمال اینکه این نسخه پس از سلطنت ابوسعید و وزیرش غیاث‌الدین کار شده باشد بسیار است.

♦ این کتاب تنها نسخه دوره ایلخانان است که احتمالاً در اصفهان یا شیراز کار شده است (با توجه به اینکه مقر جاجرمی اصفهان بوده است).

♦ این احتمال نیز می‌رود که متن را در اصفهان تهیه و نگاره‌ها را در شیراز کار کرده و سپس به مجموعه افزوده باشند.

نگاره‌های نسخه مونس الاحرار در مجموعه آرتور سکلر (دو مجلس):

متن:

الباب التاسع والعشرون فی ذکر اشعار المصور و اختیارات قمر

استاد محمد الراوندی فرماید، رحمة الله علیه:

پیش سلطان‌اند در فرمانبری

آدمی و بحری و دیو و پری

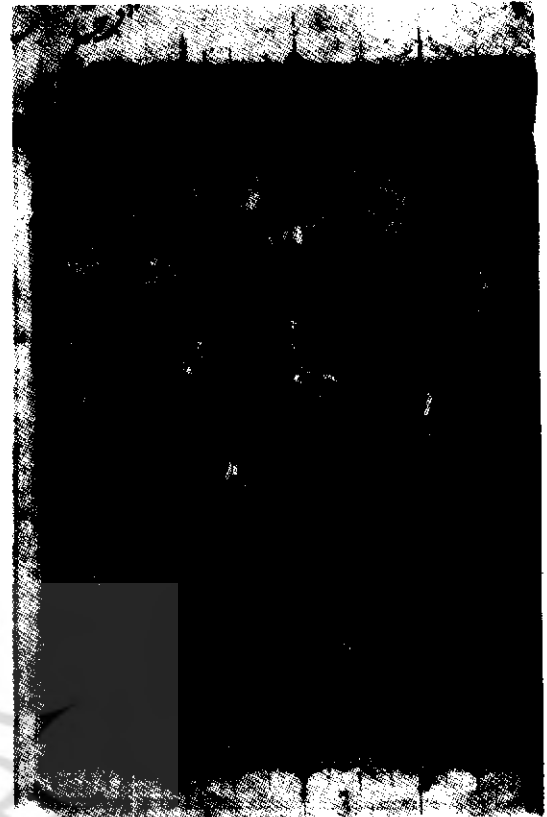
خسرو عادل سلیمان‌شه که یافت

تاج و تخت و رایت و انگشتری

مطرب و طبابخ و نعل و کاتبش

زهره و خورشید و ماه و مشتری

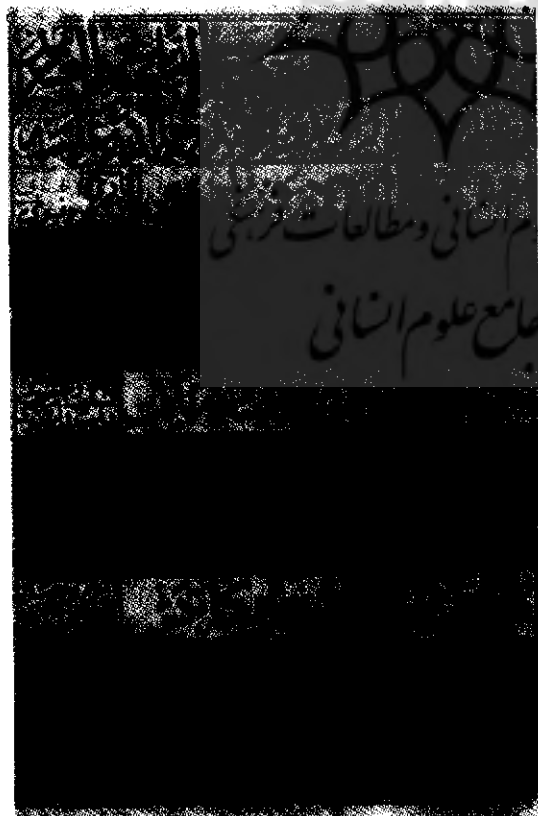
باد و خاک و آب و آتش بر درش

ت ۱ (بالا راست)،
مونس الاحرار، مجلس
آغاز کتاب، مجلس بزم
شاهزادگان (اندرونی)،
۱۲۵×۱۸۹م، اصفهان،
رمضان ۷۴۱ق / مارس
۱۲۴۱م، دارالآثار
اسلامی، کویت

ت ۲ (بالا چپ)،
مونس الاحرار، مجلس
آغاز کتاب، مجلس
شکار شاهزادگان،
(برونی)، ۱۲۵×۱۸۹م،
اصفهان، رمضان
۷۴۱ق / مارس ۱۲۴۱
م، دارالآثار اسلامی،
کویت

ت ۳ (پایین)، مونس
الاحرار، ۱۲۵×۱۸۹م،
اصفهان، رمضان
۷۴۱ق / مارس ۱۲۴۱م،
مجموعه آرنور سکلر،
کمبریج

خازن و صراف و پیک جوهری
باد فراش آسمانش تا زند
بارگاه و خرگه و کوس و علم
در پناه عدل او با هم به راز
شیر و گور و گرگ و میش و کبک و باز
در کف غلمان و احبابش به هم
نیزه و شمشیر و زویین و قلم

نگاره‌های نسخه مونس الاحرار در موزه هنر کلیولند

(۲ مجلس)

متن:

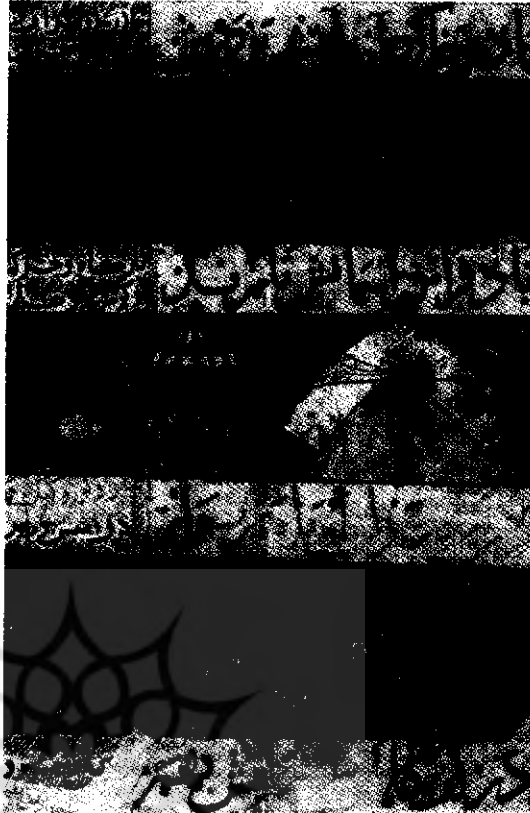
جمله بریانی بخوانش برمدام
گاو و ماهی اشتر و اسب و غنم
بجر و کان کرده تثار حضرتش
لؤلؤ و یاقوت و دینار و درم
مطربان در بزمگاه او به کف
بربط و چنگ و رباب و نای و دف
کرده در بستان عیش او وطن
گلبن و شمشاد و سرو و نارون

صید باز و صید یوز او شده
 کرکس و سیمرغ و پیل و کرگدن
 مهر و ماه و زهره و تیرش مدام
 طبل باز و ساغر و طشت و لگن
 بر تن بدخواه او چیره شده
 خاربشت و لقلق و زاغ و زغن

نگاره‌های نسخهٔ مونس/الاحرار در کتابخانهٔ دانشگاه
 پرینستون (۲ مجلس)
 متن:

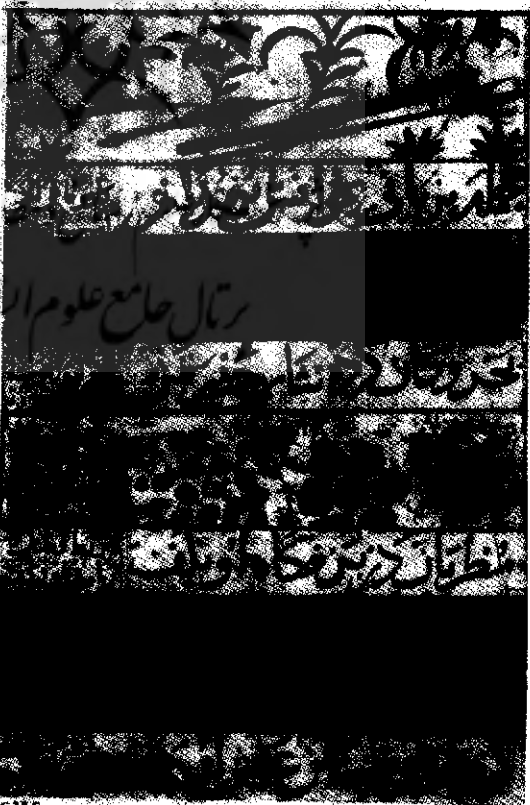
رودها در بوستانش ساخته
 بلبل و قمری و کبک و فاخته
 باد در باغ مرادش جلوه‌گر
 عندلیب و طوطی و طاووس نر
 کرده از نعل سمندش خسروان
 گوشوار و یاره و طوق و کمر
 پاره‌پاره بر تن بدخواه او
 جوشن و خود و قزاگند و سپر
 کارگر بر پیکر خصمان او

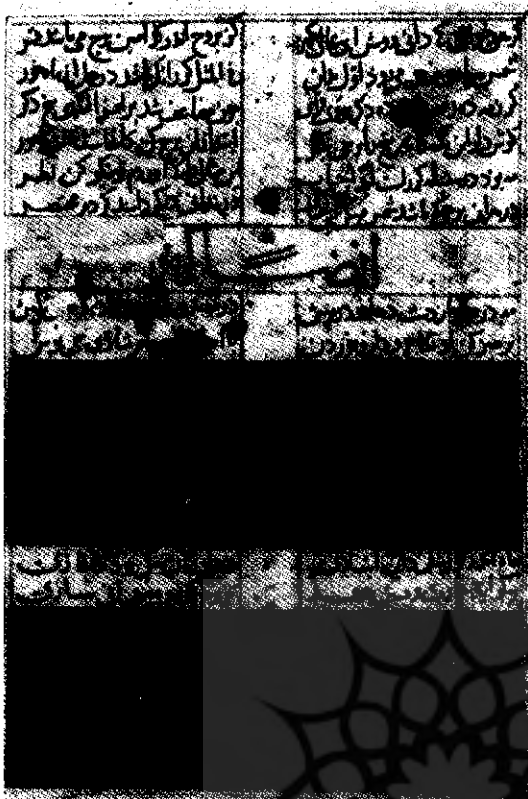

ت ۴ (راست)، مونس
 الاحرار، ۱۲۵×۱۸۹م،
 اصفهان، رمضان
 ۱۳۴۱ق / مارس ۱۳۴۱م،
 مجموعه آرتور سنکлер،
 کیمبریج

ت ۵ (چپ)، مونس
 الاحرار، ۱×۱۸۹م،
 اصفهان، رمضان
 ۱۳۴۱ق / مارس ۱۳۴۱م،
 مجموعه موزه هنر
 کلیولند، اوهایو

ت ۶ (پایین)، مونس
 الاحرار، ۱۲۵×۱۸۹م،
 اصفهان، رمضان
 ۱۳۴۱ق / مارس ۱۳۴۱م،
 مجموعه موزه هنر
 کلیولند، اوهایو

ت ۷ (راست بالا).
مونس الاحرار،
۱۲۵×۱۸۹م.م، اصفهان،
رمضان ۱۳۴۱ق/ مارس
۱۳۴۱م، مجموعه
کتابخانه دانشگاه
پرستون، نیوجرسی

ت ۸ (چپ بالا).
مونس الاحرار،
۱۲۵×۱۸۹م.م، اصفهان،
رمضان ۱۳۴۱ق/ مارس
۱۳۴۱م، مجموعه موزه
متروپولیتن، نیویورک

ت ۹ (پایین). مونس
الاحرار، ۱۲۵×۱۸۹م.م،
اصفهان، رمضان
۱۳۴۱ق/ مارس ۱۳۴۱م،
مجموعه کتابخانه دانشگاه،
پرستون، نیوجرسی

گرز و خشت و ناچنج و تیر و تبر
بارور در صد هزارش شهر و ده
سیب و نارنج و ترنج و نار و به
اختیارات قمر از گفتار ملک الشعرا مولانا بدرالدین
جاجرمی رحمه الله علیه.

نگاره‌های نسخه مونس الاحرار در موزه متروپولیتن

(۴ مجلس)

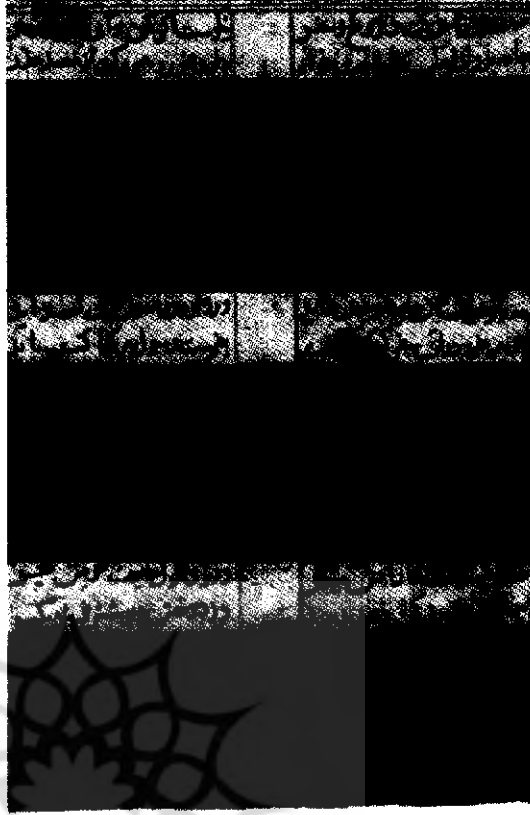
متن:

گر همی خواهی که دانی روشن ای عالی گهر
کز بروج اندر کدامین برج می باشد قمر
شمس هر ماهی به برجی می رود اول بدان
فی المثل گر زانکه باشد در حمل از ماه خور
گر ز مه ده رفته باشد ده دگر بر وی فرای
چون مضاعف شد برافزا آن گهی پنج دگر
گوش دار این نکته را هر پنج را برجی بگیر
ابتدا زان برج کن کآنجاست شمس نامور
مه بود در سنبله گر راست آید آن حساب
این مثالی را که آوردم تو نیکو کن نظر

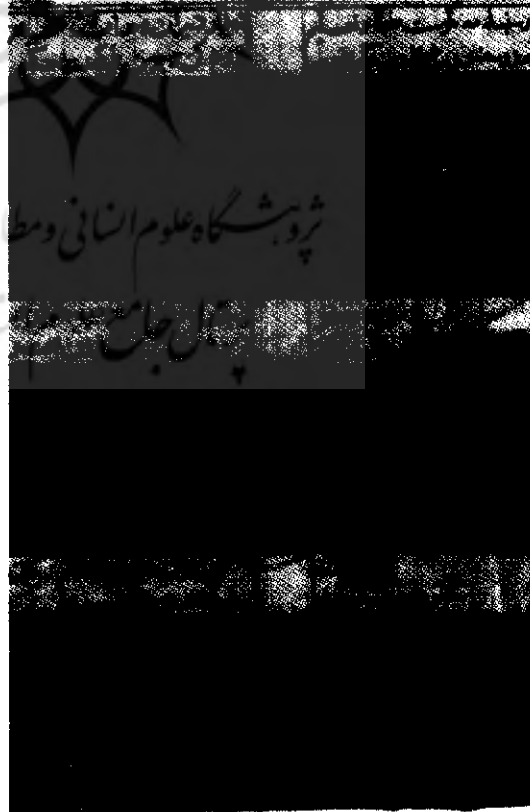
ت ۱۰ (بالا راست).
مونس الاحرار،
۱۲۵×۱۸۹م، اصفهان،
رمضان ۷۴۱ق / مارس
۱۳۴۱م، مجموعه موزه
متروپولیتن، نیویورک

ت ۱۱ (بالا چپ).
مونس الاحرار،
۱۲۵×۱۸۹م، اصفهان،
رمضان ۷۴۱ق / مارس
۱۳۴۱م، مجموعه موزه
متروپولیتن، نیویورک

ت ۱۲ (پایین راست).
مونس الاحرار،
۱۲۵×۱۸۹م، اصفهان،
رمضان ۷۴۱ق / مارس
۱۳۴۱م، مجموعه موزه
متروپولیتن، نیویورک

ت ۱۳ (پایین چپ).
مونس الاحرار،
۱۲۵×۱۸۹م، اصفهان،
رمضان ۷۴۱ق / مارس
۱۳۴۱م، مجموعه فریر،
واشنگتن دی.سی.

در هر آن برجی که باشد شمس می‌کن این حساب
ور ندانی دیگران دانند کردم مختصر

مه در حمل ار دست دهد تو درپوش
در فصد و شکار و شادی و حرب بکوش
پرهیز کن از نکاح و دارو خوردن
با اهل سلاح جام شادی می نوش

ماه اندر ثور نیک دان انبازی
دیدار زنان نیک بود کاغازی
نیکو آید عمارت و بستن عهد
ترویج کنی و مهمانی سازی

مه در جوزا شرکت و ترویج و سفر
نیکوست اگر کنی تو ای کان هنر
جامه بُر و از اهل قلم حاجت خواه
دارو مخور و همی‌کن از فصد حذر

مه در سرطان جامه بریدن شاید
ور داروی مسهل بخوری نفع آید
جوهر خر و در آب سفر کن که نکوست
بفرست رسول هرکجا کت باید

مه در اسد است کار آتش نیکو
وز نزد ملوک حاجت خویش بجو
بنیاد نه و فصد کن و عهد ببند
وز دوختن و پوشش نو شو یک سو

در سنبله مه نکوست خط و تعلیم
دیدار دیران و حساب تنجیم
فصد و سفر و بنا نهادن نیکوست
ترویج کن و بیوش نو گفت حکیم

مه در میزان نکوست ترویج و سفر
دیدار زنان و خادمان سرور
پوشیدن جامه و طرب هست نکو
وز بستن عهد دور بودن بهتر

مه در عقرب نکوست دارو خوردن
با دشمن خویش جنگ و دستان کردن
خانه بنشین سفر مکن جامه میوش
نیکو باشد درخت نو بنشاندن

هرگاه که سوی برج قوس آید ماه
حاجت ز قضات و اهل علم اندر خواه
برده خر و ترویج کن و رو حمام
دارو مخور و شخص خود از رنج مکاه

چون مه به جدی شد بکن مهمانی
کاریز کن و جوی اگر بتوانی
بنده خر و چارپای اگر زر داری
در علم بهر رنج مکن نادانی

ماه اندر دلو اگر تو را باشد زر
اسباب و متاع و بنده هندو خر
دیدار و کیلان و مشایخ نیکوست
منع است ز فصد و صید و ترویج و سفر

نگاره نسخه مونس الاحرار در مجموعه فریر (۱ برگ)
متن:

ماه اندر حوت علم آموز و کلام
حاجت درخواه از صدور و حکام
درپوش هر آنچ داری از جامه نو
وز فصد بپرهیز سخن گشت تمام

درآج فن و بازمنش عکّه فعال
بلبل نغمه همای فر کبک دلال
بط سینه عقاب کینه طاووس جمال
طوطی خط و زاغ زلف و سیمرغ وصال

خلاصه کلام

مونس الاحرار منظومه‌ای است از بدرالدین جاجرمی
مشمول بر سی فصل، که فصل ۲۹ آن با سه شعر از
اشعار محمد راوندی (صاحب راحة الصدور) در وصف
سلیمان شاه سلجوقی آغاز می‌شود. از این سی فصل، تنها

فصل یادشده مصور است و شش برگ از آن را تصویر کرده‌اند. با توجه به اینکه پنج برگ آن پشت‌ورو مصور شده و تنها یک برگ آن تصویر یک‌رویه دارد، در مجموع مشتمل بر یازده تصویر می‌شود. هر برگ مصور دارای سه مجلس است و در مجموع ۳۳ نگاره اققی (به انضمام دو برگ مجلس آغاز دیوان، یکی بزمی و درباری — اندرونی — و دیگری شکارگاه — برونی) دارد و شامل ۳۵ مجلس می‌گردد. اشعار در قالب رباعی، غزل، و مستط به نظم درآمده و شامل نصایح، پرسش و پاسخ، شکایات، و احکام نجوم و صور فلکی است. احتمالاً این مجموعه پس از فروپاشی امپراتوری ایلخانان و پراکنده شدن نگارگران دربار آنان در شیراز مصور شده است. □

کتاب‌نامه

Ackerman, Phyllis. *Guide to the Exhibition of Persian Art*, New York, 1940.

Carboni, S. and A. H. Morton. *Illustrated Poetry and Epic Images: Persian Painting of the 1330s and 1340s*, New York, Metropolitan Museum of Art, 1994.

Dimand, Maurice. *A Handbook of Mohammedan Decorative Arts*, New York, 1930.

Ettinghausen, Richard. "Review of Moghadam and Armajani", in: *Arts Islamica*, 1940.

Gray, Basil. *Persian Painting*, Geneva, 1961.

Grube, Ernst J. *Muslim Miniature Painting From the XIII to the XIX Century*, Venice and New York, 1962.

پی‌نوشتها

۱. استاد دانشگاه هنر و عضو پیوسته فرهنگستان هنر

2. Ph. Ackerman, *Guide to the Exhibition of Persian Art*, p. 194.

3. R. Ettinghausen, *Review of Moghadam and Armajani*, p. 121.

4. M. Diamand, *A Handbook of Mohammedan Decorative Arts*, p. 26.

5. B. Gray, *Persian Painting*, p. 62.

6. E. J. Grube, *Muslim Miniature Painting from XIII to the XIX Century*, p. 39.

7. B. Gray, op. cit., p. 62.

8. E. J. Grube, op. cit., p. 40.